

RECENZJE

Ibrahim ibn Yaqub's Account of His Travel to Slavic Countries as Transmitted by al-Bakri, with Contemporary Commentaries, ed. by Mustafa S w i t a t, translated by Agnieszka Waśkiewicz (Studies in Oriental Culture and Literature, ed. by Barbara Michalak-Pikulska), Peter Lang, Berlin 2022, ss. 192.

Po pół wieku od ukazania się w 1946 r. przygotowanego przez Tadeusza Kowalskiego wydania *Rzeczy o Słowianach* al-Bakriego (Relacja Ibrāhīma Ibn Ja'kūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego, Monumenta Poloniae Historica, series nova, t. I, Kraków 1946) pojawiły się głosy badaczy, zarówno historyków, jak i arabistów, nawołujące do wznowienia tej edycji. Zdaniem Jerzego Hauzińskiego, który w swoich propozycjach poszedł najdalej, nie należało się ograniczyć do prostej reedycji, ale dać wydanie rozszerzone, w kształcie, który pierwotnie przyświecał całemu projektowi – a więc publikacji wszystkich świadectw zawierających fragmenty przejęte z dzieła Ibrahima ibn Jakuba, które w skrócie nazywa się Relacją (J. Hauziński, O potrzebie nowej edycji Ibrāhīma ibn Ya'qūba Aṭ Ṭurtūṣī o krajach Środkowej Europy, w: *Z Mekki do Poznania*, Poznań 1998, s. 104-113). Podobnego zdania był już w 1948 r. Gerard Labuda, który uważał edycję Kowalskiego za niepełną. Uważał, że pilną sprawą jest opublikowanie wszystkich fragmentów Relacji. Pięćdziesiąt lat później zarówno Labuda, jak i Andrzej Zaborski, podtrzymywali postulat pilnego wznowienia starej edycji, choćby dlatego, że była trudno dostępna (A. Zaborski, Bilans i przyszłość badań nad tekstem Ibrahima Ibn Jakuba, w: *Ibrahim Ibn Jakub i Tadeusz Kowalski w sześćdziesiątą rocznicę edycji*, Kraków 2008, s. 61 n). Ten ostatni dystansował się jednak od projektu J. Hauzińskiego, ponieważ błędnie rozumiał argumenty tego badacza, przypisując mu plan nowej edycji *Rzeczy o Słowianach*, czego ten wcale nie postulował. Zarzut ten powtórzył zresztą w recenzowanym tomie J. Strzelczyk (s. 18). Ten ostatni, podobnie jak A. Zaborski, nietrafnie przypisują też postulat nowej edycji G. Labudzie. A. Zaborski słusznie stwierdził, że dopóki nie znamy nowych rękopisów, nie ma potrzeby nowej edycji *Rzeczy o Słowianach*. Ani on, ani wcześniej J. Hauziński, nie wiedzieli jednak, że w Wiedeńskiej Bibliotece Narodowej odkryty został nowy rękopis al-Bakriego z rozdziałem o Słowianach. Dzisiaj zatem ma głęboki sens ponowna edycja, a przynajmniej studium porównawcze starej edycji z tym rękopisem. G. Labuda proponował w 2000 r., by edycję wznowić, „zaopatrując ją w posłowie omawiające postęp w badaniach nad Relacją o krajach słowiańskich z lat sześćdziesiątych X stulecia i uzupełniając je wszystkimi przejętymi dzieła Ibrahima i dzieła al-Bekriego przez innych pisarzy arabskich w transkrypcji rękopiśmiennej i w równie wzorowym przekładzie” (G. Labuda, *Ibrahim ibn Jakub o stosunkach polsko-niemieckich w latach 963-966*, *Studia Źródłoznawcze* 45, 2007, s. 63). Choć werbalnie nieco dystansował się od swojej recenzji z 1948 r., w rzeczywistości powtórzył najważniejszy jej postulat. Propozycja A. Zaborskiego ograniczała się natomiast do wznowienia edycji T. Kowalskiego, acz wraz z jej uwspółcześnieniem zarówno w zakresie komentarzy, jak i tekstów towarzyszących oryginalnemu wydaniu, zarysowaniem dalszych dziejów badań nad Ibrahimelem oraz przekładem angielskim (lub przynajmniej obszernym podsumowaniem). Konieczność aktualizacji komentarzy uzasadniał przykładami własnych poprawek do nich. Trudno zrozumieć, dlaczego mocno podkreślał sprzeciw

wobec edycji całości Relacji, tzn. z uwzględnieniem jej fragmentów zachowanych u innych tradentów arabskich.

Wydanie będące przedmiotem niniejszej recenzji nie spełnia żadnego z wyżej sformułowanych postulatów. Zamiaty Wydawcy omawianego tomu są ograniczone do oddania w wersji angielskiej edycji T. Kowalskiego. Nie jest to jednak tłumaczenie całości tomu. Wprawdzie byłoby to rozwiązanie najprostsze i oddające edycję w takim kształcie, w jakim przygotował ją Kowalski, ale redaktor całości przedsięwzięcia, Mustafa Switat, socjolog i psycholog, pracownik Instytutu Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, podjął kilka decyzji istotnie zmieniających pierwotny kształt dawnego wydania, miejscami wręcz je skandalicznie zniekształcając.

Zamieszczenie wprowadza już karta tytułowa, na której mamy zapisy w formie uproszczonej (Ibrahim ibn Yaqub, al-Bakri), chociaż dalej w książce konsekwentnie podaje się nazwy arabskie w prawidłowej transkrypcji. Nawet tłumaczenie strony tyłowej wydania T. Kowalskiego (niepaginowana strona po s. 28) jest niepełne, co może być mylące dla czytelnika, który zechce sięgnąć po oryginał. Zasadnicza część edycji, czyli ustalony przez T. Kowalskiego arabski tekst, został tu wykastrowany; pozbawiono go bowiem całego aparatu krytycznego z uwagami po łacinie, który stanowił integralną część dzieła. Jest to główny, ale nie jedyny, symptom, że Wydawca tomu nie ma elementarnego pojęcia o sztuce edytorskiej. W przypisie wyjaśniającym przyjęte przez siebie zasady (s. 189, przyp. 2) aparat krytyczny nazywa „komentarzem filologicznym”. Warto przypomnieć, że aparat krytyczny T. Kowalskiego w sposób zasadniczy wyróżnia się poziomem swojej szczegółowości od innych edycji dzieła al-Bakriego. W ogóle odznacza się nadzwyczaj pozytywnie na tle do dzisiaj praktykowanego edytorstwa tekstów arabskich, które są zaopatrzone zazwyczaj w bardzo skromny aparat krytyczny, nawet przy skomplikowanej sytuacji rękopiśmiennej. Ponadto tekst arabski w nowym wydaniu różni się zapisem od ustalonego przez T. Kowalskiego, gdyż użyto współczesnych czcionek, co Wydawca tłumaczy dość mętnie: „Despite making every effort, spelling errors are possible, which is the result of working on an old and indistinct original, as well as technical problems resulting mainly from combining different languages in the same file and the antiquated modern symbols used in the original text” (s. 12, przyp. 1). Cóż takiego stało na przeszkodzie, że nie można było sięgnąć po rozwiązanie najprostsze, czyli zreprodukowanie 11 tablic edycji tekstu arabskiego? Zamiast aparatu krytycznego na tekście arabskim zaznaczono odnośniki do komentarza, co ułatwia korzystanie z tekstu. Żałować należy, że skoro już zdecydowano się interweniować w dawną edycję, to nie połączono aparatu krytycznego z przypisami do komentarza tak, jak się robi w edycjach źródeł historycznych, jednoznacznie oddzielając je, czyli przypisy tekstowe, od komentarzy.

Angielska wersja tekstu al-Bakriego składa się z połączonych dwóch tłumaczeń. Pierwsze, chociaż trudno to mówić o kolejności, to tekst przetłumaczony z arabskiego na angielski przez Magdalenę Pinker. Drugi to tekst oddający po angielsku polskie tłumaczenie T. Kowalskiego. Niejasne jest, która z tłumaczek, M. Pinker czy A. Waśkiewicz, odpowiada za tę wersję, gdyż wydawca anonuje pierwszą jako odpowiedzialną za przekład z arabskiego na angielski, ale nie wspomina o przekładzie z polskiego. Przyjęty system, mający umożliwić rozdzielenie obu wersji tekstu, jest skomplikowany i nieprzemyślany. Wyjaśnienie zasad łączących oba tłumaczenia, sygnowane przez Wydawcę, jest niepełne, np. znaczenia nawiasów kwadratowych można się tylko domyślać. Tłumaczenie M. Pinker oddane jest zwykłą czcionką, jest uchwytnie, ale jednoznaczna rekonstrukcja wersji Kowalskiego nie jest możliwa. Wbrew temu co twierdzi wydawca (s. 81, przyp. *), nie wiadomo bowiem, które fragmenty tekstu głównego zastępują drukowane boldem i ujęte w klamry partie oddające wersję T. Kowalskiego. Czasem ewidentnie one niczego nie zastępują, bo tłumaczka nie oddaje tego, co jest w tekście Kowalskiego. Jest to bardzo poważny błąd całego przedsięwzięcia. Kwestia nie jest obojętna, gdyż nowe tłumaczenie z arabskiego oddaje rozumienie tekstu przez tłumaczkę, natomiast polski tekst T. Kowalskiego oddawał jego rozumienie tekstu, które powinno być jak najwierniej zachowane. To są dwa różne ujęcia. Komentarze T. Kowalskiego odnosiły się do jego tłumaczenia. Nowe tłumaczenie z arabskiego jest opatrzone wyłącznie objaśnieniami rzeczowymi, które są zbędne, gdyż powielają to, co Kowalski sam zamieścił w nawiasach w tekście głównym i uzasadnił w komentarzach. Sądzę, że jeśli zdecydowano się na nowe tłumaczenie z arabskiego, to powinno ono zostać

opublikowane równolegle do tłumaczenia wersji polskiej (lub w aneksie), bo przecież celem tej edycji jest udostępnienie przede wszystkim dzieła T. Kowalskiego.

Nie mam kompetencji, by oceniać jakość tłumaczenia, widać jednak różnice między angielskimi wersjami T. Kowalskiego i M. Pinker. Tłumaczka nie wyjaśnia, skąd biorą się różnice w tekście angielskim między jej rozumieniem wielu partii tekstu, a tłumaczeniem Kowalskiego, które jest wielokrotnie oddane po angielsku inaczej niż jej wersja z arabskiego. Zapewne tłumaczka chciała podkreślić jakąś różnicę w rozumieniu, ale czytelnik najczęściej nie zna jej argumentacji. Tłumaczka ingeruje w nazwy własne, podane przez T. Kowalskiego w transkrypcji według zasad z czasów wydania tekstu, która nie odpowiada współczesnym standardom. Ze względu na charakter publikacji transkrypcja ta powinna jednak zostać zachowana, tymczasem M. Pinker odnotowuje różnice w stosunku do T. Kowalskiego, ale podaje tylko wersję zmodernizowaną.

Wspomniane problemy można zilustrować na przykładzie pierwszego zdania. Wersja T. Kowalskiego brzmi (s. 48, pomijam znaki przypisów): „Słowianie należą do potomków (pochodzą od potomka) Mādāj’a syna Jāfit’a. Siedziby ich (ciągną się) od północy, dochodząc (nieprzerwanie) do zachodu (dosł. aż dojdą do zachodu)”. Wersja z obecnego wydania: „Slavs are those born {belong to descendants (come from descendant)} of Mādhāy Ibn {the son of} Yāfith. Their dwellings {continually} [spread] from the north to the west” (s. 81). Zgodnie z przyjętym systemem rozdzielaającym obie wersje („his version [tj. Kowalskiego], in its English translation from Polish, is given in bolded curly brackets {Kowalski’s version} where it differs from the translation from the original”, s. 81), tłumaczenie M. Pinker z arabskiego brzmi następująco: „Slavs are those born of Mādhāy Ibn Yāfith. Their dwellings [spread] from the north to the west”. Jak ma wyglądać wersja Kowalskiego? Czy tak – „Slavs are those born belong to descendants (come from descendant) of Mādhāy Ibn the son of Yāfith. Their dwellings continually [spread] from the north to the west”; czy może jednak: „Slavs belong to descendants (come from descendant) of Mādhāy the son of Yāfith. Their dwellings continually [spread] from the north to the west”? Tylko czytelnik, który zna polski i angielski, ma szansę na przybliżoną rekonstrukcję. Czytelnik wyłącznie anglojęzyczny, a do niego adresowana jest publikacja, z pewnością sobie nie poradzi. Ponadto cała ostatnia fraza T. Kowalskiego „(dosł. aż dojdą do zachodu)”, ważna dla interpretacji tego fragmentu, została pominięta. Według tłumaczki mamy: „Slavs are those born of Mādhāy”, natomiast rozumienie tego fragmentu przez T. Kowalskiego („Słowianie należą do potomków (pochodzą od potomka) Mādāj’a”) oddaje jako: „Slavs belong to descendants (come from descendant) of Mādhāy”. Czytelnik domyśli się, że intencją M. Pinker było zaznaczenie odmiennego rozumienia tego fragmentu, ale nie dowie o powodach.

Dalej, T. Kowalski pisał: „Mādāj syn Jāfit’a”, a tłumaczka: „Madhay ibn Yafith”. Różnica jest taka, że imię pierwszej z wymienionych postaci biblijnych to Madaj, a drugiej Jafet. Tłumaczenie angielskie sugeruje, że mowa jest o postaci, która nazywa się Madhay ibn Yafith (tak jak Ibraham ibn Jakub). Kowalskiemu, skoro tłumaczył ibn na „syn”, z pewnością chodziło o dwie postacie, które w wersji tłumaczki stają się jedną. Inny przykład to fraza tłumaczki: „From Furgh {F^{urg}} to [...] {to the [...] neighbouring town} is ten miles” (s. 82), wobec polskiego tłumaczenia Kowalskiego: „Z F^{urg} do [...] i sąsiedniej miejscowości (jest) 10 mil” (s. 48). Jak należy rozumieć intencje tłumaczki? Czy użycie „ten” (wobec „10” u Kowalskiego) ma oznaczać, że w tekście oryginalnym zapis też jest słowny? Dla czytelników, zwłaszcza niearabistów, powody różnic w obu tłumaczeniach nie będą jasne. Inna sprawa to wykreślenie przez tłumaczkę frazy „sąsiedniej miejscowości” z wersji Kowalskiego i pozostawienie zamiast niej tylko angielskiego zaimka „to” (jako odpowiednika „do”). Kowalski w komentarzu wyjaśnił, że odpowiedni zaimek arabski ma szersze znaczenie, wykraczające poza polskie „do” (s. 64, przyp. 24), a więc i angielskie „to”. Jest to ważny dla zrozumienia tekstu komentarz. Podobne przykłady można mnożyć.

Wiele zmian w tłumaczeniu M. Pinker ma charakter kosmetyczny. Tłumaczka preferuje oddawanie nazw własnych w wersji oryginalnej, przenosząc ich objaśnienie do przypisów. T. Kowalski zrobił to zgrabniej, bo nazwy rozwiązywał w nawiasach. Niektóre odmiany nie mają chyba znaczenia. Przekład Kowalskiego: „Co się zaś tyczy kraju...”, tłumaczka oddała: „When it comes to {regarding} the land...” (s. 82); jeżeli chodzi tu o jakiś niuans języka arabskiego,

konieczny byłby komentarz tłumaczki. Nieco bałaganu wprowadzają uzupełnienia sygnowane „Ed.”, a więc dodawane prawdopodobnie przez Wydawcę całości (M. Switata). Niekiedy są one umieszczane w tekście, choć u T. Kowalskiego były w komentarzu. Jest to niepotrzebna ingerencja – chodziło wszak o przetłumaczenie wersji oryginalnej, a nie o jej ponowną redakcję. Dochodzi do sytuacji paradoksalnej, gdy w jednym z tekstów dołączonych do angielskiej edycji, jej autor, M. Bogucki, cytuje w wersji angielskiej fragment przetłumaczony przez niego z wersji polskiej, a w przypisie (s. 166, przyp. 10) pojawia się adnotacja sygnowana „Ed.” z podaniem tłumaczenia fragmentu z tej edycji. Nie uwzględniono natomiast erraty, która była dołączona do wydania Kowalskiego, a w zdecydowanej większości przypadków (13 na 18) dotyczyła rzeczy bardzo ważnych, bo prawidłowego zapisu nazw arabskich. Utrzymanie błędów niepotrzebnie będzie obciążać reputację poprzedniego wydawcy.

Towarzyszące oryginalnej edycji bardzo krótkie teksty czterech uczonych (archeologa Józefa Kostrzewskiego, antropologa K. Stołuhwy, etnografa Kazimierza Moszyńskiego, filologa Kazimierza Nitscha), pomyślane jako uzupełnienie komentarzy T. Kowalskiego zostały pominięte – jak wyjaśnia Wydawca (s. 11), ze względu na prawa autorskie, co nie brzmi zbyt przekonująco. Część tych tekstów rzeczywiście jest już przestarzała, ale te K. Moszyńskiego i K. Nitscha wciąż zachowują swoją wartość, choć warto je było uzupełnić i uwspółcześnić. Zamiast tego do nowej edycji wprowadzono nowe pozycje: ogólny wstęp Jerzego Strzelczyka (Ibrahim ibn Ya'qub – a Preface to the English Edition, s. 13-28), który „briefly describes the history and reception of the Polish edition” (s. 11), oraz krótkie teksty Mariusza Boguckiego (Archaeological Commentary on Ibrahim ibn Ya'qub's Account, s. 163-170) i Mateusza Wilka (Ibrahim ibn Ya'qub's Account in the Context of Source Analysis, s. 171-176).

W rozdziale napisanym przez J. Strzelczyka oprócz treści zgodnych z tytułem znajdziemy też takie, które zdecydowanie powinny być w rozdziale M. Wilka, a u tego ostatniego nie znajdziemy w ogóle omówienia tytułowego problemu (do błędów wróć niżej). Efekt końcowy jest niezadowolający. Jeżeli teksty te miały dać orientację w rozwoju badań, powinny zawierać informację o narastających od 75 lat publikacjach, czego jednak tu nie znajdziemy. Zastanawia zresztą, do kogo adresowane są te teksty, skoro w sprawach niezwiązanych bezpośrednio z edycją i Relacją Ibrahima czytelnik anglojęzyczny jest odsyłany do polskiej literatury, dla której anglojęzyczne odpowiedniki są dostępne.

J. Strzelczyk koncentruje się głównie na dziejach wykorzystania Relacji Ibrahima w dziele al-Bakriego, ale niekonsekwentnie, bo odnotowuje również prace dotyczące spraw *stricto* edytorskich czy źródłoznawczych (co pasowałoby do tekstu M. Wilka). Niektóre informacje są w dodatku błędne. Stwierdzenie, że „While, theoretically speaking, most data given in the *Account* could apply both to 961/962 and to 965/966, the vast majority of commentators opt for the traditional interpretation (one Ibrahim, one journey in 965/966)” (s. 19), jest prawdziwe w odniesieniu do starszej literatury, ale problem został rozstrzygnięty przez odkrycie rękopisu z fragmentem dzieła al-Udriego (prawdopodobnie autografu), w którym figuruje rok 960/961 jako data spotkania z Ottonem (J.C. Ducène, *Les impressions d'Ibrāhīm ibn Ya'qub de Tortose [ca. 960-961] dans l'ouest de la Francia Occidentalis*, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus* 2019, nr 1, s. 226 n.). Brakuje przeglądu nowszych stanowisk w kwestii charakteru podróży Ibrahima, a tym samym genezy samej Relacji¹. Trudno się zgodzić z wątpliwością J. Strzelczyka: „that any further research could significantly change the state of our knowledge of Ibrahim and his *Account*” (s. 16), gdyż ów znaczący postęp już się dokonał, ale w Polsce został prawie niezauważony; w ograniczonym zakresie zwracałem na to uwagę (Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy, Poznań 2012, s. 20 n.; O trzech najstarszych źródłach odnoszących się do dziejów Polski raz jeszcze [polemika z tekstem Edwarda Skibińskiego], *Historia Slavorum Occidentis* 2020, nr 1, s. 137-158).

¹ Przy okazji można zaznaczyć, że dzieło Jana z Gorze, cytowane w wydaniu z 1841 r., doczekało się nowszej i znacznie lepszej edycji: *Die Geschichte vom Leben des Johannes, Abt des Klosters Gorze*, wyd. P.C. Jacobsen, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum* 81, Wiesbaden 2016.

J. Strzelczyk pomija dyskusję nad całością Relacji, skupiając się wyłącznie na tej jej części, którą przekazał al-Bakri w rozdziale Rzecz o Słowianach, chociaż w innych rozdziałach al-Bakri jeszcze trzykrotnie powołuje się na Ibrahima. Jest to przypadek całej polskiej tradycji historiograficznej. Autor pomija wśród głównych tradentów Relacji al-Himyarego, którego zauważa wyłącznie przy sprawie formy nazwiska Ibrahima. Wynika to zapewne z przekonania, że w edycji Kowalskiego mamy wszystkie inne teksty związane z Relacją (s. 19), co nie jest prawdą; nie został tam uwzględniony np. opis Pragi al-Himyarego. Błąd, który uchodzi historykowi, jest niestety powtórzony przez M. Wilka, który o al-Himyarym w ogóle nie wspomina! Zestawienie literatury w tekście J. Strzelczyka jest dość przypadkowe i zawodne, zarówno jeśli chodzi o literaturę starszą (obszerny jej zestaw podaje F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, t. XV, cz. 2, Frankfurt/M. 2010, s. 119-127²), jak i przede wszystkim nowszą³. Jeśli miał to być w zamierzeniu tylko wybór, to kryteria są trudne do uchwycenia. Dla czytelnika

² J. Strzelczyk odnotowuje jeden z redagowanych przez F. Sezgina tomów przedruków prac starszych, ale pomija inne: *Texts and Studies on the Historical Geography and Topography of Northern and Eastern Europe*, t. I-II (*Islamic Geography* 158, 161), Frankfurt/M. 1994 (także prace dotyczące Ibrahima), oraz *Texts and Studies on the Historical Geography and Topography of Southern and Western Europe*, t. II, Frankfurt/M. 2009 (*Islamic Geography* 307), gdzie oprócz kilku tekstów związanych z Relacją znajdziemy (s. 119-158) częściowy przedruk edycji Kowalskiego, obejmujący tłumaczenie łacińskie, tekst arabski i tablice z rękopisami.

³ Podaję tylko ważniejsze prace: T. Lewicki, *Opis Pragi w arabskim słowniku geograficznym al-Himjariego* (XV wiek), *Archeologia Polski* 16, 1971, s. 695-701; A. Böhm, *Die Reise des jüdischen Händlers Ibrahim ibn Jakub 973 von Magdeburg nach Prag. Der Versuch der Rekonstruktion einer alten Handelsstraße*, *Erzgebirgische Heimatblätter* 5, 1980, s. 106-109; K. Goldmann, *Märkischer Weizen für Byzanz: zum Reisebericht Ibrahim Ibn Jakubs von 965/66*, *Ausgrabungen in Berlin* 6, 1982, s. 197-210; F. Clement, *La perception de l'Europe franque chez Bakri (XIe siècle)*, *Le Moyen-Âge* 93, 1987, 5-16; J. Hauziński, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. Stan edytorstwa polskiego i postulaty badawcze*, w: *Plenas Arabum domos*, Warszawa 1994, s. 115-125; M. Barceló, *¿El primer trazo de un «despota oriental»?* (Una nota sobre el intercambio de delegaciones entre los Otónidas y los califas de Ququba (338-339/950-367/974)), w: tenże, *El sol que salió por Occidente. Estudios sobre el estado Omeya en al-Andalus*, Valencia 1997, s. 175-196; J. Hauziński, *W sprawie środków płatniczych ludów Ar-Rūs (w świetle przekazów arabskich)*, *Słupskie Prace Humanistyczne* 18, 1999, s. 107-118; P. Żmudzik, *Mieszko I i Amazonki. Wspólnoty wojownicze i normy życia rodzinnego w relacji Ibrahima ibn Jakuba*, w: *Tekst źródła. Krytyka, interpretacja*, Warszawa 2005, s. 99-126; M. Bogacki, *Relacja Ibrahima ibn Jakuba jako obraz wojskowości polskiej w początkach monarchii wczesnopiastowskiej*, w: *Mare integrans*, Toruń 2005, s. 145-172; A. Pleśzyński, *Mieszko I i jego państwo w opisie Ibrahima ibn Jakuba a archetyp dzikiej Północy*, w: *Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura: wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, Wrocław 2006, s. 209-220; N.F. Hermes, *The [European] Other in Medieval Arabic Literature and Culture: Ninth-Twelfth Century AD*, New York 2012, zwł. s. 39-134; P. Pranke, *Swoi, czy obcy? Obraz relacji pierwszych Piastów z przedstawicielami dynastii oraz arystokracji Imperium Ludolfingów*, w: *Obcy. Funeralia Lednickie. Spotkanie* 14, Poznań 2012, s. 91-95; J. Haremska, *Al Turtuṣī, Ibrāhīm*, w: *Biblioteca de al-Andalus*, t. VII, Almeria 2012, s. 532-534; W. Huschner, *1000 Jahre Schwerin 1018-2018. Früheste Schriftzeugnisse bei Thietmar von Merseburg und Ibrahim Ibn Yaquub*, *Mecklenburgische Jahrbücher* 133, 2018, s. 25-41; D. Rozmus, *Zobowiązania prawne księcia Mieszka I wobec swoich drużynników w świetle kroniki Ibrahima Ibn Jakuba*, *Roczniki Administracji i Prawa* 15, 2015, z. 2, s. 105-116; J.-C. Ducène, *L'Europe et les géographes arabes du Moyen Âge (IXe-XVe siècles)*. »La grande terre« et ses peuples. Conceptualisation d'un espace ethnique et politique, Paris 2018, zwł. s. 163-194; tenże, 960-962. *Le tour d'Europe du marchand juif catalan Ibrāhīm ibn Ya'qūb*, w: *L'Exploration du monde. Une autre histoire des Grandes Découvertes*, Paris 2019, s. 47-51; tenże, *Les impressions*, s. 225-248. J. Strzelczyk odnotowuje wprawdzie I. Kraczkowskiego, ale pomija jego ważną recenzję z wydania T. Kowalskiego: И.Ю. Крачковский, *Избранные сочинения*, т. I, Ленинград-Москва 1955, s. 252-258. Wydawca stosuje zresztą niespotykaną praktykę oddawania zapisów cyrylickich, zachowując tytuły w cyrylicy, ale nazwiska podając w transkrypcji polskiej.

edycji angielskiej podanie w miarę reprezentatywnego zestawu literatury byłoby wartością samą w sobie, nie mówiąc o znaczeniu przetłumaczenia na angielski tytułów prac słowiańskojęzycznych. Trzeba jednak przyznać, że gdyby nie fragmentaryczne informacje J. Strzelczyka, czytelnik anglojęzyczny pozostałby zupełnie zdezorientowany. Omówione zostały wprawdzie wcześniejsze przekłady na angielski, ale należało ocenić także inne tłumaczenia, rosyjskie (Rosen, 1878), a zwłaszcza rozpowszechnione do dzisiaj niemieckie (Jacob, 1927). Sprawa jest ważna, gdyż historycy wykorzystują Relację niemal wyłącznie poprzez przekłady i ich porównywanie. Widać to na przykładzie tłumaczeń angielskich: pierwsze dokonane z języka arabskiego sterowane było jednak rosyjskim przekładem Rosena (S. Rapoport, *On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-ibn-Yakub*, *The Slavonic Review* 8, 1929/1930, s. 331-341); drugie, również z arabskiego, jest kuriozalne (D. Mishin, *Ibrahim Ibn-Ya'qub at-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century*, *Annual of Medieval Studies at the Central European University* 2, 1996, s. 184-199), gdyż jego podstawą jest mieszanka różnych edycji. Na tym tle tłumaczenie w recenzowanej publikacji jest mimo wszystko o niebo lepsze. Szkoda wszakże, że w nowym wydaniu nie omówiono recepcji edycji T. Kowalskiego. Jest ona np. bardzo słabo znana wśród arabistów hiszpańskich, gdzie indziej bywa cytowana z drugiej ręki⁴.

Znacznie poważniejsze zarzuty można wysunąć wobec tekstu M. Wilka, które nie dość, że nie odzwierciedla aktualnego stanu badań, ale zawiera też informacje błędne lub bałamutne. Fundamentalny błąd znajdujemy już w pierwszym zdaniu: „Ibrahim ibn Yaqub's account of his travels across Europe is known to us from the transmissions of two later authors, Al-Bakri and al-Qazwini” (s. 171), co jest nieprawdą, gdyż doliczyć jeszcze należy al-Himyarego i al-Udriego, nie mówiąc o szczątkowych przekazach u kilku innych autorów arabskich. Dalej więc M. Wilk omawia jedynie dwóch wymienionych autorów, a pomija pozostałych (mają oni obszerne hasła w: *Biblioteca de al-Andalus*, t. I, Almería 2012, s. 154-160 [Al-Bakrī], s. 444-451 [Al-Himyārī], t. VII, Almería 2012, s. 559-570 [Al-'Uḍrī]). W konkluzji natomiast M. Wilk pisze: „what we know as 'Ibrahim's account' are in fact longer (in Al-Bakri's case) and shorter (in al-Qazwini's case) passages cited by much later authors” (s. 175). Nie można mówić o dłuższej i krótszej wersji, gdyż tekst Relacji u obu tradentów jest w większości rozbieżny (zgodny zaś tylko w sprawie kraju Mieszka i Amazonki). Mam wątpliwości, czy M. Wilk zapoznał się z innymi fragmentami z Relacji Ibrahima przekazanymi przez al-Qazwiniego, czy znane są mu tylko te dwa podane przez T. Kowalskiego. Zarysowana przez Wilka biografia al-Bakriego jest uboższa niż w najbardziej skrótowych ujęciach leksykograficznych, z których Autor cytuje tylko jedno. Podaje wprawdzie zestaw źródeł arabskich zawierających informacje biograficzne o al-Bakrim, ale ich nie wykorzystuje, a podane informacje są dyskusyjne. Autor nie zapoznał się z miarodajną literaturą (zob. A.G. Sanjuán, *El polígrafo onubense Abū 'Ubayd Al-Bakrī. Notas sobre su biografía y su producción escrita*, *Aestuarium. Revista de investigación* 8, 2002, s. 13-34). Al-Bakri nie urodził się ok. 1014 (choć jest to data często podawana). Jedyne źródło podające wprost datę urodzin (1040-1041) to Ibn Jāqān, zm. 1134 (J. Bosch Vilá, *Al-Bakrī: Dos fragmentos Sobre Barbastro En El »Bayān al-Mugrib«, De Ibn Idārī y en el »Rawd al-Mi'tār« del Himyarī*, w: *Estudios de edad media de la corona de Aragón*, t. III, Zaragoza 1947-1948, s. 246). Zwykle data ta jest odrzucana jako zbyt późna; inne propozycje, wynikające z dedukcji na podstawie sprzecznych danych źródeł arabskich, obracają się w przedziale od ok. 1014 do 1025/1030 r. Podobnie nie wiemy, gdzie się urodził: w Saltes (jak jednoznacznie stwierdza M. Wilk) czy Huelva, gdzie była siedziba jego rodziny, która dopiero tuż przed ucieczką do Kordoby przeniosła się na rok do Saltes, przy czym oba miasta są oddalone o parę kilometrów (por. A. García Sanjuán, *La Huelva islámica, una ciudad del occidente de al-Andalus [siglos VIII-XIII]*, Sevilla 2002, s. 57-86). Nie dowiemy się niczego o stanie badań nad powstaniem dzieła al-Bakriego

⁴ Np. przekłady czeski (Zpráva o Slovanéch Ibráhima ibn Jakúba, w: *Magnae Moraviae fontes historici*, cz. 3, Praha 1969, s. 410-420) czy słowacki (J. P a u l i n y, *Arabské správy o Slovanoch* [9.-12. storočie], Bratislava 1999, s. 115-124).

zawierającego Relację Ibrahima ani o dyskusji w sprawie jego źródeł – a istnieje o tym spora literatura⁵. M. Wilk pominął nawet wydanie znanej nam całości dzieła al-Bakriego (Abū 'Ubayd al-Bakrī, *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*, wyd. A.P. van Leeuwen, A. Ferré, t. I-II, Tunis 1992, funkcjonujące już wcześniej jako maszynopis powielany doktoratu Leeuwena z 1975 r.). Nigdzie zresztą w recenzowanej książce nie znajdziemy porównania tej edycji z pracą T. Kowalskiego. Dzięki tym badaniom wiemy dziś, jaki tytuł mogła nosić Relacja Ibrahima; al-Bakri pisze bowiem o Galicji: „Wszystko, co powiedziano o kraju Galów, Franków i innych plemion chrześcijańskich aż do terytorium Słowian zgodnie z tym, co zapisał Ibrāhīm ibn Ya'qūb al-Isrā'īlī al-Ṭurtūšī”⁶. Dopiero w ostatnich latach zwrócono uwagę na niewykorzystane wcześniej dwa rękopisy al-Bakriego, w tym jeden zawierający rozdział o Słowianach (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, sygn. 2404; zob. H. Loebenstein, *Katalog der arabischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Neuerwerbungen 1868-1968*, t. I, Wien 1970, s. 198).

M. Wilk twierdzi: „Consequently, it is not possible to count Ibrahim among al-Qazwini's principal sources; incidentally, mentioning those sources was rarely important to the author” (s. 175), sugerując, że fragmenty z Relacji w tym dziele pochodzą bezpośrednio z tekstu Ibrahima. Wiadomo jednak od 100 lat, że al-Qazwini wszystkie cytaty z Relacji zaczerpnął za pośrednictwem al-Udriego. W opisie hiszpańskiej Lorki wprost odwołuje się bowiem do Ibrahima za pośrednictwem al-Udriego, a dzięki odkryciu autografu al-Udriego, w którym ów fragment się zachował, możemy ocenić wierność odpisu al-Qazwina (tłum. hiszpańskie: E. Molina López, *La cora de Tudmīr según al-'Udrī* (s. XI): aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del SE. Peninsular, Granada 1972, s. 67). Dalej M. Wilk pisze: „It is this work [al-Qazwini] that contains the only two fragments known to us of Ibrahim ibn Ya'qub's account outside Al-Bakri's *Al-masalik wa-l-mamdliki* namely, the mentions of the City of Women and Mieszko's country” (s. 175), co nie jest prawdą, bo na Ibrahima al-Qazwini powołuje się w kilku innych miejscach swojego dzieła (Rouen, Fulda, Schleswig, Moguncja, Lorca). Ibrahim występuje tam wprawdzie najczęściej jako al-Ṭurtūšī, ale już T. Kowalski wykazał, że to jedna i ta sama osoba.

Tekst M. Boguckiego ma zastąpić dwustronicowy i dzisiaj już całkowicie przestarzały komentarz J. Kostrzewskiego w sprawie grodów słowiańskich. Teraz poszerzono tematyką na wszelkie informacje Ibrahima, które znajdują potwierdzenie w źródłach archeologicznych; ma to oczywiście znaczenie dla oceny wiarygodności przekazu. I ten Autor nie uszczęśliwił się niestety błędem, powszechnego nie tylko u archeologów, traktując mianowicie cały rozdział „o Słowianach” al-Bakriego jako tekst Ibrahima. Dlatego np. uwagi o instrumentach muzycznych nie pochodzą od tego ostatniego, ale zostały przejęte wprost od ibn Rosteha. Informacje o łaźniach pochodzą z części, co do której autorstwa sam T. Kowalski nie miał pewności (s. 126, przyp. 173). Opis wozu uznał za pochodzący od Ibrahima tylko dlatego, że nie znalazł podobnego u innych autorów arabskich (s. 127, przyp. 181).

⁵ Np. T. Lewicki, Brāga et Miška d'après une source arabe inédite, *Folia Orientalia* 2, 1960, s. 322-326, z tezą, że al-Himyari miał do dyspozycji zaginioną, obszerniejszą wersję dzieła al-Bakriego; M. Kowalska, The Sources of Al-Qazwini's *Athar Al-Bilad*, *Folia Orientalia*, 8, 1966, s. 41-88; P. Balaña i Àbadia, Un Jueu de Tortosa (segle X^e) informador dels geògrafs àrabs medievals, *Quaderns d'Historia Tarraconense* 3, 1982, s. 9-28, z próbą ustalenia zależności między najstarszymi tradycjami Relacji; A. Ferré, Les sources du *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* d'Abū 'Ubayd al-Bakrī, *Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes*, 49 (158), 1986, s. 185-214.

⁶ Cyt za: J.Ch. Ducène, Les impressions, s. 226; nieco inaczej tenże, L'Europe et les géographes arabes du Moyen Âge, Paris, 2018, s. 165; wersja hiszpańska: Abū 'Ubayd al-Bakrī, *Geografía de Espana* (*Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*), wyd. E.V. Beltran, Zaragoza 1982, s. 22. Zdanie to poprzedza omówienie Galicji przez al-Bakriego, więc wymienienie Franków i Słowian byłoby tu niepotrzebne, gdyby autor nie powoływał się tu na tytuł dzieła Ibrahima. J.-Ch. Ducène sądzi, że al-Bakri, mimo że partie o Andaluzji streszczał na podstawie al-Udriego, miał niezależny od tego ostatniego dostęp do dzieła Ibrahima. Trudno się z tym zgodzić, gdyż część o Andaluzji al-Udriego znamy tylko w jednej czwartej pierwotnej objętości, bez opisu Galicji, więc al-Bakri mógł i ten fragment skopiować od al-Udriego.

Do pozytywnych stron prezentowanej książki należy przede wszystkim udostępnienie w powszechnie rozumianym języku ustaleń T. Kowalskiego odnośnie do Ibrahima ibn Jakuba oraz jego obszernych i bardzo szczegółowych komentarzy do tekstu al-Bakriego. Do negatywnych zaliczyć trzeba przede wszystkim pozbawienie tekstu arabskiego charakteru naukowego przez usunięcie aparatu krytycznego. Drugą poważną wadą publikacji jest próba zamieszczenia w jednym tekście dwóch różnych tłumaczeń na język angielski. Trzecią wreszcie – ułomne omówienie stanu badań nad tekstem Ibrahima. Wszystko to zaś za jedynie nieco ponad 50 tys. zł, którą to sumą polski podatnik wsparł trwające cztery lata przygotowanie tej publikacji. Ciężar odpowiedzialności spoczywa głównie na Wydawcy tomu, który okazał się niekompetentny: ewidentnie nie rozumiał kwestii edytorskich i nie miał wystarczającej wiedzy o stanie badań nad Relacją Ibrahima ibn Jakuba. Żywot naukowy tej publikacji będzie na szczęście dość krótki, ponieważ arabista francuski, Jean-Charles Ducène, który od wielu lat analizujące dzieło al-Bakriego, przygotowuje dla Monumenta Germaniae Historica edycję wszystkich fragmentów Relacji Ibrahima, co gwarantuje wysoką jakość przedsięwzięcia⁷. Ta przygotowywana edycja ma szansę zastąpić T. Kowalskiego, jeśli chodzi o tekst (bo raczej nie jeśli chodzi o komentarze), gdyż poszerzeniu uległa, przypomnijmy, podstawa rękopiśmienna. Ziści się więc zarysowany w 1934 r. przez T. Kowalskiego plan, którego nie dane mu było samemu zrealizować, a zarazem postulat G. Labudy – wydanie wszystkich fragmentów pisarzy arabskich, którzy przekazują fragmenty Relacji Ibrahima ibn Jakuba.

Dariusz Andrzej Sikorski (Poznań)
<https://orcid.org/0000-0002-9230-6423>

Des Kaisers letzte Reise. Höhepunkt und Ende der Herrschaft Ottos des Großen 973 und sein (Weiter-)Leben vom Mittelalter bis zur Gegenwart, hg. von Stephan F r e u n d, Gabriele K ö s t e r, Matthias P u h l e, Mitteldeutscher Verlag, Halle (Saale) 2023, ss. 460.

Nie słabnie zainteresowanie postacią Ottona Wielkiego. Klasyczna już stała się biografia, którą u progu nowego tysiąclecia poświęcił mu Johannes Laudage (Otto der Große, 2001). Doczekaliśmy się nawet polskiej biografii pióra Jerzego Strzelczyka (Otton I Wielki, 2018). Ważny był też nieduży tom studiów poświęconych zjazdowi w Kwedlinburgu w 973 r., ostatniemu z wielkich spotkań politycznych z udziałem cesarza, wyznaczającemu zarazem, jak się uważa, punktczytowy jego panowania (Der Hoftag von Quedlinburg 973. Von den historischen Wurzeln zum neuen Europa, 2006). Zebrane wtedy studia układały się w szeroką, barwną i solidną panoramę ottońskiego cesarstwa oraz ottońskiej tradycji, prezentowanej, może nawet nieco natrętnie, jako pierwowzór współczesnego nam procesu integracji europejskiej. Przypadająca w bieżącym roku 1050. rocznica śmierci Ottona, a zarazem owego zjazdu kwedlinburskiego, dała asumpt do kolejnej publikacji.

Recenzowany tom stanowi pokłosie sesji naukowej odbytej w maju 2022 r. w Magdeburgu. Inspiratorem całego przedsięwzięcia było Centrum Wystaw Średniowiecznych, co nadaje tej inicjatywie wymiar popularyzatorski, ale w najlepszym tego słowa znaczeniu. Ambicją Redaktorów było mianowicie, jak wyjaśniają we Wstępie (s. 27), stworzenie tą publikacją „rzetelnego naukowo fundamentu” dla licznych imprez okolicznościowych związanych z rocznicą i tym samym udostępnienie wyników najnowszych badań szerszej publiczności. Motywu przewodnim, wyeksponowanym w tytule, jest „ostatnia droga cesarza”. Jak czytamy dalej we Wstępie, zakończyła się ona 7 V 973 r., w chwili śmierci Ottona, ale moment ten stanowi zarazem nowy początek drogi pośmiertnej wielkiego władcy – której najnowszy etap wyznaczają właśnie tegoroczne obchody rocznicowe.

⁷ Zob. J.-C. Ducène, Les impressions, s. 1, przyp. 1. Opinię o planowanej edycji mogłem sobie wyrobić na podstawie korespondencji z Autorem i udostępnionej mi przez niego roboczej wersji wstępu, za co mu tu dziękuję.

Sikorski, D. (2023). Review of Ibrahim ibn Yaqub's Account of His Travel to Slavic Countries as Transmitted by al-Bakri, with Contemporary Commentaries, by M. Switat (Ed.), A. Waśkiewicz (Trans.). *Roczniki Historyczne*, 89, 179-186.

REVIEW

Ibrahim ibn Yaqub's Account of His Travel to Slavic Countries as Transmitted by al-Bakri, with Contemporary Commentaries, ed. by Mustafa Switat, translated by Agnieszka Waśkiewicz (Studies in Oriental Culture and Literature, ed. by Barbara Michalak-Pikulska), Peter Lang, Berlin 2022, pp. 192.

Half a century after the 1946 publication of Tadeusz Kowalski's edition of Al-Bakri's "Rzeczy o Słowianach" (The Account of Ibrahim Ibn Ja'kub on his Journey to the Slavic Countries in the Report of Al-Bekri, Monumenta Poloniae Historica, new series, vol. I, Kraków 1946), voices of researchers, both historians and Arabists, called for a reissue of this edition. Jerzy Hauziński, who went the furthest in his proposals, argued that it should not be limited to a simple re-edition, but an expanded edition should be given, in the form that originally guided the entire project – namely, the publication of all testimonies containing fragments taken from the work of Ibrahim ibn Jakub, which is briefly referred to as the Account (J. Hauziński, On the Need for a New Edition of Ibrahim ibn Ya'qūb Aṭ Ṭurtūṣī on the Countries of Central Europe, in: From Mecca to Poznań, Poznań 1998, pp. 104-113). Gerard Labuda, as early as 1948, considered Kowalski's edition incomplete and believed that publishing all fragments of the Account was an urgent matter. Fifty years later, both Labuda and Andrzej Zaborski maintained the demand for an urgent reissue of the old edition, if only because it was difficult to access (A. Zaborski, Balance and Future of Research on the Text of Ibrahim Ibn Jakub, in: Ibrahim Ibn Jakub and Tadeusz Kowalski on the Sixtieth Anniversary of the Edition, Kraków 2008, p. 61 et seq.). However, the latter distanced himself from J. Hauziński's project, having misunderstood the arguments of this researcher, attributing to him a plan for a new edition of Rzeczy o Słowianach, which he did not propose. This accusation was repeated by J. Strzelczyk in the reviewed volume (p. 18). The latter, like A. Zaborski, also mistakenly attributed the postulate of a new edition to G. Labuda. A. Zaborski rightly stated that as long as we do not know new manuscripts, there is no need for a new edition of Rzeczy o Słowianach. Neither he nor J. Hauziński knew, however, that a new manuscript of Al-Bakri with a chapter on the Slavs had been discovered in the Vienna National Library. Today, therefore, a re-edition makes deep sense, or at least a comparative study of the old edition with this manuscript. G. Labuda proposed in 2000 to reissue the edition, "equipping it with an epilogue discussing the progress in research on the Account of the Slavic countries from the 960s and supplementing it with all the fragments of Ibrahim's work and Al-Bekri's work by other Arab writers in manuscript transcription and equally exemplary translation" (G. Labuda, Ibrahim ibn Jakub on Polish-German Relations in the Years 963-966, *Studia Źródłoznawcze* 45, 2007, p. 63). Although he verbally distanced himself somewhat from his 1948 review, he essentially repeated its most important postulate. A. Zaborski's proposal was limited to reissuing T. Kowalski's edition, albeit with its modernization in terms of comments and texts accompanying the original edition, outlining further research on Ibrahim, and an English translation (or at least an extensive summary). The necessity of updating the comments was justified by examples of his own corrections to them. It is difficult to understand why he strongly emphasized opposition to the edition of the entire Account, i.e., including its fragments preserved by other Arab tradents. The edition being the subject of this review does not meet any of the above-formulated postulates. The intentions of the Editor of the discussed volume are limited to rendering in English the edition of T. Kowalski. However, this is not a translation of the entire volume. Although this would be the simplest solution and would present the edition in the form prepared by Kowalski, the editor of the entire project, Mustafa Switat, a sociologist and psychologist, an employee of the Institute of Social Sciences at the University of Warsaw, made several decisions significantly changing the original shape of the old edition, in places even scandalously distorting it.

The title page already introduces confusion, with the names written in a simplified form (Ibrahim ibn Yaqub, al-Bakri), although later in the book, Arabic names are consistently given in the correct transcription. Even the translation of the back page of T. Kowalski's edition (unpaginated page after p. 28) is incomplete, which can be misleading for the reader who wants to reach for the original. The main part of the edition, the Arabic text established by T. Kowalski, has been castrated here; it has been stripped of the entire critical apparatus with Latin notes, which was an integral part of the work. This is the main, but not the only, symptom that the Editor of the volume has no elementary idea about the art of editing. In a footnote explaining the principles adopted (p. 189, note 2), the critical apparatus is called a "philological

commentary." It is worth recalling that T. Kowalski's critical apparatus fundamentally differs in its level of detail from other editions of al-Bakri's work. In general, it stands out positively against the background of the editorial practice of Arabic texts practiced to this day, which are usually equipped with a very modest critical apparatus, even in the case of a complicated manuscript situation. Moreover, the Arabic text in the new edition differs in its writing from that established by T. Kowalski, as modern fonts were used, which the Editor explains rather obscurely: "Despite making every effort, spelling errors are possible, which is the result of working on an old and indistinct original, as well as technical problems resulting mainly from combining different languages in the same file and the antiquated modern symbols used in the original text" (p. 12, note 1). What stood in the way of reaching for the simplest solution, namely reproducing the 11 tables of the Arabic text edition? Instead of a critical apparatus on the Arabic text, references to the commentary have been marked, which facilitates the use of the text. It is regrettable that since it was decided to intervene in the old edition, the critical apparatus was not combined with the commentary notes, as is done in editions of historical sources, clearly separating one, i.e., textual notes, from the comments. The English version of al-Bakri's text consists of two combined translations. The first, although it is difficult to speak of order here, is the text translated from Arabic into English by Magdalena Pinker. The second is the text rendering T. Kowalski's Polish translation into English. It is unclear which of the translators, M. Pinker or A. Wańkiewicz, is responsible for this version, as the editor announces the former as responsible for the translation from Arabic into English, but does not mention the translation from Polish. The adopted system, intended to separate both versions of the text, is complicated and ill-considered. The explanation of the principles connecting both translations, signed by the Editor, is incomplete, for example, the meanings of square brackets can only be guessed. M. Pinker's translation is given in regular font, is graspable, but a clear reconstruction of Kowalski's version is not possible. Contrary to what the editor claims (p. 81, note *), it is not known which parts of the main text replace the parts printed in bold and enclosed in brackets representing T. Kowalski's version. Sometimes they evidently replace nothing, as the translator does not render what is in Kowalski's text. This is a very serious error of the whole undertaking. The issue is not indifferent, as the new translation from Arabic renders the translator's understanding of the text, while T. Kowalski's Polish text rendered his understanding of the text, which should be preserved as faithfully as possible. These are two different approaches. T. Kowalski's comments referred to his translation. The new translation from Arabic is provided only with factual explanations, which are unnecessary, as they duplicate what Kowalski himself included in brackets in the main text and justified in the comments. I believe that if a new translation from Arabic was decided upon, it should have been published parallel to the Polish version translation (or in an annex), because after all, the purpose of this edition is to make T. Kowalski's work available primarily.

I am not qualified to assess the quality of the translation, but differences are visible between the English versions of T. Kowalski and M. Pinker. The translator does not explain the differences in the English text between her understanding of many parts of the text and Kowalski's translation, which is often rendered in English differently than her version from Arabic. Presumably, the translator wanted to emphasize some difference in understanding, but the reader most often does not know her argumentation. The translator intervenes in proper names, given by T. Kowalski in transcription according to the rules of the time of the text's publication, which does not correspond to contemporary standards. However, due to the nature of the publication, this transcription should have been preserved, yet M. Pinker notes the differences in relation to T. Kowalski, but only provides the modernized version. The mentioned problems can be illustrated by the example of the first sentence. T. Kowalski's version reads (p. 48, omitting footnote symbols): "The Slavs belong to the descendants (come from a descendant) of Mādāj, son of Jāfi t. Their dwellings (extend) from the north, reaching (uninterruptedly) to the west (literally until they reach the west)." The version in the current edition: "Slavs are those born {belong to descendants (come from descendant)} of Mādhāy Ibn {the son of} Yāfi th. Their dwellings {continually} [spread] from the north to the west" (p. 81). According to the system adopted to separate both versions ("his version [i.e., Kowalski's], in its English translation from Polish, is given in bolded curly brackets {Kowalski's version} where it differs from the translation from the original", p. 81), M. Pinker's translation from Arabic reads: "Slavs are those born of Mādhāy Ibn Yāfi th. Their dwellings [spread] from the north to the west." What should Kowalski's version look like? Is it – "Slavs are those born belong to descendants (come from descendant) of Mādhāy Ibn the son of Yāfi th. Their dwellings continually [spread] from the north to the west"; or perhaps: "Slavs belong to descendants (come from descendant) of Mādhāy the son of Yāfi th. Their dwellings continually [spread] from the north to the west"? Only a reader who knows both Polish and English has a chance for an approximate

reconstruction. An English-only reader, to whom the publication is addressed, will certainly not cope. Moreover, the entire last phrase of T. Kowalski "(literally until they reach the west)", important for the interpretation of this fragment, has been omitted. According to the translator, we have: "Slavs are those born of Mādhāy", while T. Kowalski's understanding of this fragment ("The Slavs belong to the descendants (come from a descendant) of Mādāj") is rendered as: "Slavs belong to descendants (come from descendant) of Mādhāy". The reader will guess that M. Pinker's intention was to mark a different understanding of this fragment, but will not know the reasons. Further, T. Kowalski wrote: "Mādāj son of Jāfi t", and the translator: "Madhay ibn Yafi th". The difference is that the name of the first of the mentioned biblical characters is Madaj, and the second is Jafet. The English translation suggests that it is about a character named Madhay ibn Yafi th (just like Ibrahim ibn Jakub). Kowalski, since he translated ibn as "son", certainly meant two characters, who in the translator's version become one. Another example is the translator's phrase: "From Furg {Furg} to [...] {to the [...] neighbouring town} is ten miles" (p. 82), compared to Kowalski's Polish translation: "From Furg to [...] the neighboring town (is) 10 miles" (p. 48). How should the translator's intentions be understood? Does the use of "ten" (against "10" in Kowalski) mean that the original text also has a written record? For readers, especially non-Arabists, the reasons for differences in both translations will not be clear. Another issue is the translator's omission of the phrase "neighboring town" from Kowalski's version and leaving only the English pronoun "to" (as a counterpart to "do"). Kowalski explained in the commentary that the corresponding Arabic pronoun has a broader meaning, extending beyond the Polish "do" (and thus the English "to"). This is an important comment for understanding the text. Similar examples can be multiplied.

Many changes in M. Pinker's translation are cosmetic. The translator prefers to render proper names in their original form, transferring their explanation to footnotes. T. Kowalski did this more gracefully, as he resolved the names in brackets. Some variations may not be significant. Kowalski's translation: "As for the country...", the translator rendered: "When it comes to {regarding} the land..." (p. 82); if this is about some nuance of the Arabic language, a comment from the translator would be necessary. Some confusion is introduced by additions signed "Ed.", thus probably added by the Editor of the whole volume (M. Switat). Sometimes they are placed in the text, although in T. Kowalski's work they were in the commentary. This is an unnecessary intervention – the aim was to translate the original version, not to re-edit it. This leads to a paradoxical situation, where in one of the texts attached to the English edition, its author, M. Bogucki, quotes in English a fragment translated by him from the Polish version, and in the footnote (p. 166, note 10) there appears an annotation signed "Ed." with the translation of the fragment from this edition. However, the errata that was attached to Kowalski's edition was not included, and in the vast majority of cases (13 out of 18), it concerned very important matters, namely the correct recording of Arabic names. Maintaining errors will unnecessarily burden the reputation of the previous editor. The very short texts of four scholars (archaeologist Józef Kostrzewski, anthropologist K. Stołuhwa, ethnographer Kazimierz Moszyński, philologist Kazimierz Nitsch), conceived as a supplement to T. Kowalski's commentaries, were omitted – as the Editor explains (p. 11), due to copyright reasons, which does not sound very convincing. Some of these texts are indeed outdated, but those of K. Moszyński and K. Nitsch still retain their value, although it would have been worthwhile to supplement and modernize them. Instead, the new edition introduces new items: a general introduction by Jerzy Strzelczyk (Ibrahim ibn Ya'qub – a Preface to the English Edition, pp. 13-28), which "briefly describes the history and reception of the Polish edition" (p. 11), and short texts by Mariusz Bogucki (Archaeological Commentary on Ibrahim ibn Ya'qub's Account, pp. 163-170) and Mateusz Wilk (Ibrahim ibn Ya'qub's Account in the Context of Source Analysis, pp. 171-176).

In the chapter written by J. Strzelczyk, apart from content consistent with the title, we also find content that should definitely be in M. Wilk's chapter, and in the latter, we do not find any discussion of the titular problem at all (I will return to the errors below). The final effect is unsatisfactory. If these texts were to give an orientation in the development of research, they should contain information about the growing publications over the last 75 years, which, however, we do not find here. It is also puzzling who these texts are addressed to, as in matters not directly related to the edition and Ibrahim's Account, the English-speaking reader is referred to Polish literature, for which English equivalents are available. J. Strzelczyk mainly focuses on the history of the use of Ibrahim's Account in al-Bakri's work, but inconsistently, as he also notes works concerning strictly editorial or source-related matters (which would fit M. Wilk's text). Some information is additionally incorrect. The statement that "While, theoretically speaking, most data given in the Account could apply both to 961/962 and to 965/966, the vast majority of commentators opt for the traditional interpretation (one Ibrahim, one journey in 965/966)" (p. 19), is true in relation to older literature, but the problem was resolved by the discovery of a manuscript with a fragment of al-Udri's work (probably an autograph), in

which the year 960/961 is mentioned as the date of meeting with Otto (J.C. Ducène, *Les impressions d'Ibrāhīm ibn Ya'qub de Tortose* [ca. 960-961] dans l'ouest de la Francia Occidentalis, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus* 2019, no. 1, p. 226 n.). There is a lack of a review of newer positions on the character of Ibrahim's journey and thus the genesis of the Account itself.¹ It is difficult to agree with J. Strzelczyk's doubt: "that any further research could significantly change the state of our knowledge of Ibrahim and his Account" (p. 16), as this significant progress has already been made, but in Poland, it has been almost unnoticed; I pointed this out to a limited extent (*Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy*, Poznań 2012, p. 20 n.; *O trzech najstarszych źródłach odnoszących się do dziejów Polski raz jeszcze* [polemika z tekstem Edwarda Skibińskiego], *Historia Slavorum Occidentis* 2020, no. 1, pp. 137-158).

J. Strzelczyk omits the discussion on the entirety of the Account, focusing solely on the part conveyed by al-Bakri in the chapter "Rzecz o Słowianach" (Matter of the Slavs), although in other chapters al-Bakri refers to Ibrahim three more times. This is an affliction of the entire Polish historiographical tradition. The author overlooks al-Himyari among the main transmitters of the Account, noticing him only in the matter of the form of Ibrahim's surname. This probably results from the belief that in Kowalski's edition we have all other texts related to the Account (p. 19), which is not true; for example, al-Himyari's description of Prague was not included. A mistake that a historian can get away with is unfortunately repeated by M. Wilk, who does not mention al-Himyari at all! The literature compilation in J. Strzelczyk's text is quite random and unreliable, both in terms of older literature (an extensive compilation is provided by F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, vol. XV, part 2, Frankfurt/M. 2010, pp. 119-127²), and especially newer literature.³ If it was intended to be only a selection, the criteria are difficult to grasp. For the reader of the English edition, providing a reasonably representative set of literature would be valuable in itself, not to mention the importance of translating the titles of Slavic-language works into English. However, it must be admitted that without J. Strzelczyk's fragmentary information, the English-speaking reader would remain completely disoriented. Earlier English translations have been discussed, but other translations should also be assessed, Russian (Rosen, 1878), and

¹ On this occasion, it can be noted that the work of John of Gorze, cited in the 1841 edition, has received a newer and much better edition: "Die Geschichte vom Leben des Johannes, Abt des Klosters Gorze," edited by P.C. Jacobsen, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum* 81, Wiesbaden 2016.

² J. Strzelczyk notes one of the volumes edited by F. Sezgin containing reprints of older works, but overlooks others: "Texts and Studies on the Historical Geography and Topography of Northern and Eastern Europe," volumes I-II (*Islamic Geography* 158, 161), Frankfurt/M. 1994 (also works concerning Ibrahim), and "Texts and Studies on the Historical Geography and Topography of Southern and Western Europe," volume II, Frankfurt/M. 2009 (*Islamic Geography* 307), where, in addition to several texts related to the Account, we find (pages 119-158) a partial reprint of Kowalski's edition, including the Latin translation, the Arabic text, and tables with manuscripts.

³ I will only mention the more important works: T. Lewicki, "Opis Pragi w arabskim słowniku geografii czynnym al-Himjariego (XV wiek)," *Archeologia Polski* 16, 1971, pages 695-701; A. Böhm, "Die Reise des jüdischen Händlers Ibrahim ibn Jakub 973 von Magdeburg nach Prag. Der Versuch der Rekonstruktion einer alten Handelsstraße," *Erzgebirgische Heimatblätter* 5, 1980, pages 106-109; K. Goldmann, "Märkischer Weizen für Byzanz: zum Reisebericht Ibrahim Ibn Jakubs von 965/66," *Ausgrabungen in Berlin* 6, 1982, pages 197-210; F. Clement, "La perception de l'Europe franque chez Bakri (XIe siècle)," *Le Moyen-Âge* 93, 1987, pages 5-16; J. Hauziński, "Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. Stan edytorstwa polskiego i postulaty badawcze," in: *Plenas Arabum domos*, Warsaw 1994, pages 115-125; M. Barceló, "¿El primer trazo de un »déspota oriental«? (Una nota sobre el intercambio de delegaciones entre los Otónidas y los califas de Ququba (338-339/950-367/974))," in: *El sol que salió por Occidente. Estudios sobre el estado Omeya en al-Andalus*, Valencia 1997, pages 175-196; J. Hauziński, "W sprawie środków płatniczych ludów Ar-Rūs (w świetle przekazów arabskich)," *Słupskie Prace Humanistyczne* 18, 1999, pages 107-118; P. Żmudzki, "Mieszko I i Amazonki. Wspólnoty wojownicze i normy życia rodzinnego w relacji Ibrahima ibn Jakuba," in: *Tekst źródła. Krytyka, interpretacja*, Warsaw 2005, pages 99-126; M. Bogacki, "Relacja Ibrahima ibn Jakuba jako obraz wojskowości polskiej w początkach monarchii wczesnopiastowskiej," in: *Mare integrans*, Toruń 2005, pages 145-172; A. Pleszczyński, "Mieszko I i jego państwo w opisie Ibrahima ibn Jakuba a archetyp dzikiej Północy," in: *Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura: wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, Wrocław 2006, pages 209-220; N.F. Hermes, "The [European] Other in Medieval Arabic Literature and Culture: Ninth-Twelfth Century AD," New York 2012, especially pages 39-134; P. Pranke, "Swoi, czy obcy? Obraz relacji pierwszych Piastów z przedstawicielami dynastii oraz arystokracji Imperium Ludolfi ngów," in: *Obcy. Funeralia Lednickie*, Meeting 14, Poznań 2012, pages 91-95; J. Haremska, "Al Turtuṣī, Ibrāhīm," in: *Biblioteca de al-Andalus*, volume VII, Almeria 2012, pages 532-534; W. Huschner, "1000 Jahre Schwerin 1018-1018. Früheste Schriftzeugnisse bei Thietmar von Merseburg und Ibrahim Ibn Yaqub," *Mecklenburgische Jahrbücher* 133, 2018, pages 25-41; D. Rozmus, "Zobowiązania prawne księcia Mieszka I wobec swoich drużowników w świetle kroniki Ibrahima Ibn Jakuba," *Roczniki Administracji i Prawa* 15, 2015, issue 2, pages 105-116; J.-C. Ducène, "L'Europe et les géographes arabes du Moyen Âge (IXe-XVe siècles). 'La grande terre' et ses peuples. Conceptualisation d'un espace ethnique et politique," Paris 2018, especially pages 163-194; the same author, "960-962. Le tour d'Europe du marchand juif catalan Ibrāhīm ibn Ya'qūb," in: *L'Exploration du monde. Une autre histoire des Grandes Découvertes*, Paris 2019, pages 47-51; the same author, "Les impressions," pages 225-248. J. Strzelczyk indeed notes I. Kraczkowski, but overlooks his important review of T. Kowalski's edition: И.Ю. Крачковский, "Избранные сочинения," volume I, Leningrad-Moscow 1955, pages 252-258. The editor, moreover, employs an unusual practice of rendering Cyrillic records, keeping titles in Cyrillic but providing Polish transcriptions of names.

especially the German one (Jacob, 1927), which is still widespread today. The issue is important, as historians almost exclusively use the Account through translations and their comparison. This can be seen in the case of English translations: the first one, made from Arabic, was guided by Rosen's Russian translation (S. Rapoport, *On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-ibn-Yakub*, *The Slavonic Review* 8, 1929/1930, pp. 331-341); the second, also from Arabic, is curious (D. Mishin, *Ibrahim Ibn-Ya'qub at-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century*, *Annual of Medieval Studies at the Central European University* 2, 1996, pp. 184-199), as its basis is a mix of different editions. Against this background, the translation in the reviewed publication is nonetheless much better. It is a pity, however, that the new edition did not discuss the reception of T. Kowalski's edition. It is, for example, very poorly known among Spanish Arabists, and elsewhere it is often cited second-hand.⁴

More serious accusations can be made against M. Wilk's text, which not only does not reflect the current state of research but also contains erroneous or misleading information. A fundamental error is found already in the first sentence: "Ibrahim ibn Ya'qub's account of his travels across Europe is known to us from the transmissions of two later authors, Al-Bakri and al-Qazwini" (p. 171), which is untrue, as al-Himyari and al-Udri should also be counted, not to mention fragmentary accounts by several other Arab authors. M. Wilk then discusses only these two mentioned authors, omitting the others (they have extensive entries in: *Biblioteca de al-Andalus*, vol. I, Almería 2012, pp. 154-160 [Al-Bakrī], pp. 444-451 [Al-Himyārī], vol. VII, Almería 2012, pp. 559-570 [Al-'Udrī]). In conclusion, M. Wilk writes: "what we know as 'Ibrahim's account' are in fact longer (in Al-Bakri's case) and shorter (in al-Qazwini's case) passages cited by much later authors" (p. 175). One cannot speak of a longer and shorter version, as the text of the Account in both transmitters is mostly divergent (and only consistent in the matter of Mieszko's country and the Amazons). I have doubts whether M. Wilk is familiar with other fragments from Ibrahim's Account transmitted by al-Qazwini, or if he only knows those two provided by T. Kowalski. The biography of al-Bakri outlined by Wilk is poorer than in the most concise lexicographical presentations, from which the Author cites only one. He does provide a set of Arabic sources containing biographical information about al-Bakri, but he does not use them, and the information provided is debatable. The author did not consult authoritative literature (see A.G. Sanjuán, *El polígrafo onubense Abū 'Ubayd al-Bakrī. Notas sobre su biografía y su producción escrita*, *Aestuarium. Revista de investigación* 8, 2002, pp. 13-34). Al-Bakri was not born around 1014 (although this date is often given). The only source text directly stating the birth date (1040-1041) is Ibn Jāqān, who died in 1134 (J. Bosch Vilá, *Al-Bakrī: Dos fragmentos Sobre Barbastro En El »Bayān al-Mugrib«, De Ibn Iḍārī y en el »Rawd al-Mi'tār« del Himyārī*, in: *Estudios de edad media de la corona de Aragón*, vol. III, Zaragoza 1947-1948, p. 246). This date is usually rejected as too late; other proposals, resulting from deductions based on conflicting data from Arabic sources, range from around 1014 to 1025/1030. Similarly, we do not know where he was born: in Saltes (as M. Wilk unequivocally states) or Huelva, where his family's seat was, which only moved to Saltes for a year just before fleeing to Cordoba, while both cities are only a few kilometers apart (see A. García Sanjuán, *La Huelva islámica, una ciudad del occidente de al-Andalus [siglos VIII-XIII]*, Sevilla 2002, pp. 57-86). We do not learn anything about the state of research on the creation of al-Bakri's work containing Ibrahim's Account or the discussion about its sources – and there is considerable literature on this.⁵ M. Wilk even omitted the edition of the known entirety of al-Bakri's work (Abū 'Ubayd al-Bakrī, *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*, ed. A.P. van Leeuwen, A. Ferré, vol. I-II, Tunis 1992, previously functioning as a duplicated typewritten version of Leeuwen's 1975 doctoral thesis). Nowhere in the reviewed book do we find a comparison of this edition with T. Kowalski's work. Thanks to these studies, we now know what title Ibrahim's Account might have had; al-Bakri writes about Galicia: "Everything that has been said about the country of the Gauls, Franks, and other Christian tribes up to the territory of the Slavs according to what was recorded by Ibrāhīm ibn Ya'qūb al-Isrā'īlī al-Ṭurtūšī."⁶ Only in recent years has

⁴ For example, the Czech translation ("Zpráva o Slovanéch Ibráhíma ibn Jakúba," in: *Magnae Moraviae fontes historici*, part 3, Prague 1969, pages 410-420) or the Slovak translation (J. Pauliny, "Arabské správy o Slovanoch [9.-12. storočie]," Bratislava 1999, pages 115-124).

⁵ For example, T. Lewicki, "Brāga et Miška d'après une source arabe inédite," *Folia Orientalia* 2, 1960, pages 322-326, with the thesis that al-Himyari had access to a lost, more extensive version of al-Bakri's work; M. Kowalska, "The Sources of Al-Qazwini's *Athar Al-Bilad*," *Folia Orientalia*, 8, 1966, pages 41-88; P. Balañà i Àbadia, "Un Jueu de Tortosa (segle Xè) informador dels geògrafs àrabs medievals," *Quaderns d'Historia Tarraconense* 3, 1982, pages 9-28, attempting to establish the dependencies between the earliest transmitters of the Account; A. Ferré, "Les sources du *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* d'Abū 'Ubayd al-Bakrī," *Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes*, 49 (158), 1986, pages 185-214.

⁶ Quoted from: J.Ch. Ducène, "Les impressions," page 226; slightly differently in the same author's "L'Europe et les géographes arabes du Moyen Âge," Paris, 2018, page 165; Spanish version: Abū 'Ubayd al-Bakrī, "Geografía de España (*Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*)," edited by E.V. Beltran, Zaragoza 1982, page 22. This sentence precedes al-Bakri's discussion of Galicia, so the mention of the Franks and Slavs would be unnecessary here if the author did not refer to the title of Ibrahim's work. J.-Ch. Ducène believes that although al-Bakri summarized the parts about Andalusia based

attention been drawn to two previously unused manuscripts of al-Bakri, including one containing the chapter on the Slavs (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, sign. 2404; see H. Loebenstein, *Katalog der arabischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Neuerwerbungen 1868-1968*, vol. I, Wien 1970, p. 198).

M. Wilk asserts: "Consequently, it is not possible to count Ibrahim among al-Qazwini's principal sources; incidentally, mentioning those sources was rarely important to the author" (p. 175), suggesting that the fragments from the Account in this work come directly from Ibrahim's text. However, it has been known for 100 years that al-Qazwini took all quotes from the Account through al-Udri. In the description of the Spanish Lorca, he directly refers to Ibrahim through al-Udri, and thanks to the discovery of al-Udri's autograph, in which this fragment is preserved, we can assess the fidelity of al-Qazwini's copy (Spanish translation: E. Molina López, *La cora de Tudmīr según al-'Udrī* (s. XI): *aportaciones al estudio geográfico co-descriptivo del SE. Peninsular*, Granada 1972, p. 67). Further, M. Wilk writes: "It is this work [al-Qazwini] that contains the only two fragments known to us of Ibrahim ibn Ya'qub's account outside Al-Bakri's *Al-masalik wa-l-mamdliki* namely, the mentions of the City of Women and Mieszko's country" (p. 175), which is not true, as al-Qazwini refers to Ibrahim in several other places in his work (Rouen, Fulda, Schleswig, Mainz, Lorca). Ibrahim appears there most often as al-Ṭurṭūṣī, but T. Kowalski already showed that it is one and the same person. M. Bogucki's text is meant to replace the two-page and now completely outdated commentary by J. Kostrzewski on Slavic strongholds. Now the topic has been expanded to include all of Ibrahim's information that finds confirmation in archaeological sources; this obviously has significance for assessing the reliability of the account. Unfortunately, this Author also made a mistake, common not only among archaeologists, namely treating the entire chapter "about the Slavs" by al-Bakri as Ibrahim's text. Therefore, for example, remarks about musical instruments do not come from the latter but were taken directly from ibn Rosteh. Information about baths comes from a part of which T. Kowalski himself was not certain of the authorship (p. 126, note 173). He considered the description of the wagon as coming from Ibrahim only because he did not find a similar one among other Arab authors (p. 127, note 181).

Among the positive aspects of the presented book is primarily the availability in a widely understood language of T. Kowalski's findings regarding Ibrahim ibn Jakub and his extensive and very detailed commentaries on al-Bakri's text. On the negative side, the main issue is the removal of the critical apparatus from the Arabic text, depriving it of its scholarly character. Another serious flaw of the publication is the attempt to include two different English translations in one text. Thirdly, there is an inadequate discussion of the state of research on Ibrahim's text. All this for just over 50,000 PLN, a sum with which the Polish taxpayer supported the four-year preparation of this publication. The main responsibility lies with the Editor of the volume, who proved to be incompetent: he evidently did not understand editorial issues and lacked sufficient knowledge about the state of research on Ibrahim ibn Jakub's Account. Fortunately, the scholarly life of this publication will be quite short, as the French Arabist, Jean-Charles Ducène, who has been analyzing al-Bakri's work for many years, is preparing for *Monumenta Germaniae Historica* an edition of all fragments of Ibrahim's Account, which guarantees the high quality of the project.⁷ This forthcoming edition has the chance to replace T. Kowalski's work in terms of the text (though probably not in terms of commentaries), as the manuscript basis has been expanded, let us recall. Thus, T. Kowalski's plan outlined in 1934, which he was not able to realize himself, will be fulfilled, as well as G. Labuda's postulate – the publication of all fragments by Arab writers who transmit parts of Ibrahim ibn Jakub's Account.

Dariusz Andrzej Sikorski, (Poznań) - <https://orcid.org/0000-0002-9230-6423>

Translated from the original Polish for personal scholarship purposes only by D.S. Yarab.

on al-Udri, he had independent access to Ibrahim's work, separate from al-Udri. It is difficult to agree with this, as we only know a quarter of the original size of al-Udri's section on Andalusia, without a description of Galicia, so al-Bakri could have copied this fragment from al-Udri as well.

⁷ See J.-C. Ducène, *Les impressions*, p. 1, note 1. I was able to form an opinion about the planned edition based on correspondence with the author and the working version of the introduction he shared with me, for which I thank him here.